

МАМАЛАКАТИМИЗДА СОЛИҚ СИЁСАТИНИНГ РАСМИЙ ВА НОРАСМИЙ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТГА ТАЪСИРИ

Алимардонов Ғ.Н.

Тошкент давлат иқтисодиёт университети ҳузуридаги «Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг илмий асослари ва муаммолари» илмий-тадқиқот маркази

Аннотация. Мақолада мамалакатимизда солиқ сиёсатининг расмий ва норасмий иқтисодий фаолиятга таъсири таҳлил қилинган. Солиқ сиёсатининг расмий ва норасмий иқтисодий фаолиятга таъсири бўйича иқтисодчи олимларнинг адабиётлари ўрганилган. Шунингдек, Ўзбекистоннинг сўнгги 5 йилликдаги солиқ тушумларининг давлат бюджетидаги улуши ва солиқдан бўйин товлаш бўйича солиқ тўловчиларнинг фаолияти таҳлили келтирилган ва хулосалар шакллантирилган.

Калит сўзлар: расмий иқтисод, норасмий иқтисод, солиқ, солиқ сиёсати, солиққа тортиш, солиқ ставкалари, имтиёзлар.

Аннотация. В статье анализируется влияние налоговой политики на официальную и неформальную экономическую деятельность в нашей стране. Изучена литература экономистов о влиянии налоговой политики на формальную и неформальную экономическую деятельность. Также представлен анализ доли налоговых поступлений в государственный бюджет Узбекистана за последние 5 лет и активности налогоплательщиков по уклонению от уплаты налогов и сделаны выводы.

Ключевые слова: формальная экономика, неформальная экономика, налог, налоговая политика, налогообложение, налоговые ставки, льготы.

Abstract. The article analyzes the impact of tax policy on official and informal economic activity in our country. The literature of economists on the impact of tax policy on formal and informal economic activity has been studied. Also, the analysis of the share of tax revenues in the state budget of Uzbekistan in the last 5 years and the activity of taxpayers on tax evasion is presented and conclusions are drawn.

Key words: formal economy, informal economy, tax, tax policy, taxation, tax rates, benefits.

1. Кириш.

Солиқ сиёсати давлатнинг солиққа тортиш стратегияси ва ёндашувини билдиради, у жисмоний ва юридик шахсларни қандай солиққа тортилишини белгиловчи тартиб, қоида ва ставкаларга оид маълумотларни ўз ичига олади. Шунингдек, ресурсларни тақсимлаш, инвестиция қарорлари ва умумий иқтисодий хатти-ҳаракатларга таъсир қилиш орқали иқтисодий фаолиятни шакллантиришда

ҳал қилувчи роль ўйнайди. Солиқ сиёсати иқтисодий ўсишга, бойлик тақсимотига ва давлат даромадлари даражасига таъсир қилиши мумкин. Солиқ ставкалари, имтиёзлар ва қоидаларни ўзгартириш орқали ҳукуматлар инвестицияларни, иш ўринлари яратишни рағбатлантириш ва солиқ юкининг адолатли тақсимланишини таъминлаш каби аниқ иқтисодий мақсадларга эришишни мақсад қилади. Аслини олганда, солиқ сиёсати ҳукуматлар мамлакат ичидаги иқтисодий фаолиятни бошқариш ва тартибга солиш учун фойдаланадиган кучли восита бўлиб хизмат қилади.

Ҳозирги кунда жаҳон миқёсидаги иқтисодий фаолият расмий ва норасмий секторларни қамраб олувчи икки томонлама характерга эга. Расмий сектор ҳукумат томонидан расман тан олинган, тартибга солинадиган ва назорат қилинадиган фаолиятни англатади. Бунга қонунчилик доирасида фаолият юритувчи, солиқ тўловчи ва белгиланган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларга риоя қилувчи корхоналар ва жисмоний шахслар киради. Расмий сектор кўпинча йирик, рўйхатдан ўтган корхоналарни ва ҳужжатлаштирилган бандлиги бўлган шахсларни ўз ичига олади.

Бошқа томондан, норасмий сектор расмий қоидалар ва назорат доирасидан ташқарида ишлайдиган иқтисодий фаолиятни ўз ичига олади. Норасмий фаолият одатда рўйхатдан ўтмаган, расмий шартномалар мавжуд эмас ва кўпинча нақд пул операциялари билан тавсифланади. Бу секторга расмий ҳуқуқий ва солиқ тузилмаларига риоя қилмаслиги мумкин бўлган кичик бизнес, кўча сотувчилари ва яқка тартибдаги тадбиркорлар киради. Норасмий иқтисодий фаолият кўпинча тез даромад олиш зарурати, расмий бозорларга киришнинг йўқлиги ёки тартибга солиш мураккабликларидан қочиш каби омиллар билан изоҳланади.

Иқтисодий фаолиятнинг икки томонлама хусусияти бу икки секторнинг ҳар бири ўзига хос афзаллик ва қийинчиликларга эга бўлган бирга яшашини таъкидлайди. Расмий сектор солиққа тортиш орқали давлат даромадларига ҳисса қўшса, белгиланган қоидаларга амал қилса, норасмий сектор мослашувчанлик ва бандлик имкониятларини таъминлайди, айниқса расмий бандлик кам бўлган иқтисодларда. Иккала секторнинг ўзгарувчанлигини тушуниш учун иқтисодий ўсишни мувозанатлаш, тартибга солиш талабларига риоя қилиш ва ижтимоий тенгсизликни таъминлаш учун самарали стратегияларни ишлаб чиқишда жуда муҳимдир.

2. Адабиётлар шарҳи.

Солиқ сиёсатининг расмий ва норасмий иқтисодий фаолиятга таъсири турли адабиётларда ўрганилган бўлиб, ушбу тадқиқотлар солиқ сиёсати ўртасидаги мураккаб ўзаро алоқаларни, норасмий секторларнинг ўсишини ва иқтисодий ривожланиш ва бошқарув учун кенгроқ таъсирларни ёритиб беради. Жумладан, А.Жоши ва бошқалар (2014) фикрича, “норасмий иқтисодиётни солиққа тортиш бўйича баҳслар кўпинча унинг чекланган даромад салоҳияти ва кичик фирмаларга мумкин бўлган салбий таъсирларга қаратилади. Бироқ, сўнгги муҳокамалар иқтисодий ўсиш ва бошқарувни яхшилаш каби норасмий солиққа тортишнинг билвосита афзалликларини таъкидлаб, унинг харажатлари ва афзалликларини кўпроқ ўрганиш зарурлигини кўрсатади”.

Ф.Мпофу (2021) Африка мисолида, норасмий секторни солиқ тармоғига киритишга эътибор турли сабабларга кўра, жумладан, даромадларни сафарбар қилиш ва бошқарув ютуқлари билан боғлиқ деб ҳисоблайди. Ушбу танқидий кўриб чиқиш шуни кўрсатадики, норасмий секторда самарали солиққа тортиш ушбу мотивациялар ва расмийлаштиришга тўсқинлик қилувчи тўсиқларни чуқур тушунишни талаб қилади.

Норасмийликка расмиятчилик ва ижро сиёсати харажатлари таъсир қилади. Расмийлик харажатларини камайтиришнинг ўзи норасмийликни камайтирмаслиги мумкин, лекин ишлаб чиқариш ва маҳсулдорликни ошириш каби ижобий жами таъсир кўрсатиши мумкин. Норасмийликнинг кенг чегараси бўйича мажбуриятларнинг кучайиши ишсизликни кўпайтирмасдан ялпи ишлаб чиқаришда сезиларли ютуқларга эришиш потенциалини кўрсатади (G.Ulysea, 2020).

Эътибор берадиган бўлсак, солиқ сиёсати расмий ва норасмий секторлар ўртасидаги динамикани шакллантиришда, тадбиркорлик, иқтисодий ривожланиш ва мувофиқлик хулқ-атворида таъсир кўрсатишда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Норасмий иқтисодиётни солиққа тортишда қийинчиликлар мавжуд бўлсада, стратегик сиёсат расмийлаштиришни рағбатлантириши, солиққа риоя қилишни яхшилаши ва кенгроқ иқтисодий ва бошқарув имтиёзларини яратиши мумкин.

Кўришимиз мумкинки, солиқ сиёсати расмий иқтисодий фаолиятни шакллантиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Яхши ишлаб чиқилган солиқ сиёсат ўсиши, инновацияларни ва иш ўринларини яратишни рағбатлантириши мумкин, ёмон ишлаб чиқилган ёки оғир солиқ чоралари расмий секторнинг ривожланишига тўсқинлик қилиши мумкин. Солиқ сиёсатининг самарадорлиги кўпинча даромадларни шакллантириш ва бизнеснинг расмий иқтисодиёт доирасида ривожланиши учун қулай муҳит яратиш ўртасидаги мувозанатга эришишга боғлиқ. Мисол учун олайлик, инвестициялар учун имтиёзларни, кўпинча фойда солиқ ставкалари паст бўлса, корхоналарни сармоя киритиш, операцияларни кенгайтириш ва расмий иқтисодий фаолият билан шуғулланиш учун рағбатлантириш фаоллиги ортади. Натижаси капиталнинг кўпайиши ва иш ўринлари яратилишига олиб келиши мумкин. Ёки бўлмаса, фойда солиқ ставкалари рақобатбардош бўлган мамлакатлар учун иқтисодий ўсишга ва халқаро рақобатбардошликка ҳисса қўшиб, расмий секторда фаолият юритиш учун кўпроқ корхоналарни жалб қилиш имконини беради.

Умуман олганда, биргина солиқ имтиёзлари ва чегирмалар расмий сектордаги муайян фаолиятни рағбатлантириш учун ишлаб чиқилиши мумкин. Мамлакатимиз тажрибасидан келиб чиқиб қарайдиган бўлсак, кичик ва ўрта корхоналар учун солиқ имтиёзлар тадбиркорликни ва расмий иқтисодий фаолиятнинг ўсишини рағбатлантиришига олиб келишини тажрибада кўп бора кўрганмиз.

3. Таҳлил ва натижалар.

Шу ўринда Ўзбекистоннинг сўнгги 5 йилликдаги солиқ тушумларининг давлат бюджетидаги улушини таҳлил қилсақда, расмий сектор фаолияти натижалари қай ҳолатда эканлигини баёнини мулоҳаза қилиб кўрсак (1-жадвал).

1-жадвал.

2019-2023 йиллардаги солиқ тушумлари улуши таҳлили¹, млрд.сўмда

Кўрсаткичлар	2019 й	2020 й	2021 й	2022 й	2023 й (прогноз)
ЯИМ миқдори	529 391,4	602 193,0	734 587,7	888 342	1 066 569,0
Давлат бюджети даромадлари	112 165,4	132 938,0	164 680,3	202042,9	183442,8
Солиқ тушумлари	97 784,7	112 892,2	138 257,3	159 750	175 954,8
Бошқа даромадлар	14 380,7	20 045,8	26 423	43112,8	7 488,0
Солиқ тушумларининг ЯИМга нисбати, фоизда	18,5	18,7	18,8	17,9	16,5

¹ Иқтисодиёт ва молия вазирлиги маълумотлари асосида шакллантирилган.

Ушбу таҳлилга эътибор қаратадиган бўлсак, ЯИМ (Ялпи Ички Маҳсулот), давлат бюджети даромадлари, солиқ тушумлари, бошқа даромадлар ва солиқ тушумларининг ЯИМга нисбати каби иқтисодий кўрсаткичларнинг 2019 йилдан 2023 йилгача бўлган ўзгариш тенденциясини акс эттиради. Яъни ЯИМ миқдори 2019 йилдан бошлаб 2023 йилга қадар ортиб бормоқда, 529 391,4 млрд.сўмдан 1 066 569,0 млрд.сўмгача кўтарилган. Бу ўсиш иқтисодиётнинг кенгайиб бораётганини кўрсатади.

Давлат бюджети даромадлари ҳам 2019 йилги 112 165,4 млрд.сўмдан 2023 йилга келиб 183 442,8 млрд.сўмгача ошган, бироқ 2022 йилга нисбатан 2023 йилда бироз пасайиш кузатилган (202 042,9 млрд.сўмдан 183 442,8 млрд.сўмгача). Солиқ тушумлари умумий даромадларнинг асосий қисмини ташкил этади ва 2019 йилдан 2023 йилгача узлуксиз ўсишни кўрсатган. Бошқа даромадлар 2022 йилга келиб кескин ўсишни (14 380,7 млрд.сўмдан 43 112,8 млрд.сўмгача) кўрсатган, аммо 2023 йилда кескин пасайишга (7 488,0 млрд.сўм) учраган.

Солиқ тушумларининг ЯИМга нисбати 2019 йилдан 2021 йилгача бироз ортган (18.5% дан 18.8% гача), бироқ кейинги йилларда пасайиш кузатилган, 2019 йилдан 2023 йилгача солиқ тушумларининг ЯИМга нисбати пасайганлиги шуни кўрсатадики, иқтисодиёт ўсиб бораётган бўлсада, солиқ тушумларининг улуши ижобий суръатда эмас. Бу норасмий секторнинг ўсиб бораётганини ёки расмий секторда солиқ йиғишдаги самарасизлик ва бўшлиқларни кўрсатиши мумкин.

Норасмий иқтисодиётга худди расмий иқтисодий фаолият каби расмий келишувлар билан қамраб олинмаган, солиққа тортилмайдиган ва ЯИМ ҳисобига киритилмаган иқтисодий фаолият кириши бизга маълум. Солиқ тушумларининг ЯИМга нисбатининг пасайиши корхоналар ва жисмоний шахслар томонидан кам ҳисобот беришига ишора қилиши мумкин, бу эса солиқ тўлашдан бўйин товлашга олиб келади. Умуман олиб айтганда, тақдим этилган маълумотлар, биринчи навбатда, расмий иқтисодиётнинг динамикасини акс эттирсада, асосий тенденциялар ва номувофиқликлар норасмий иқтисодиёт ҳажми ва унинг расмий иқтисодий тузилмалар билан ўзаро таъсири ҳақидаги фикрни бериши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президент Шавкат Мирзиёев раислигида 2024 йил 16 январь куни 2024 йилда макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий ривожланишни таъминлаш бўйича устувор вазифалар муҳокамаси юзасидан видеоселектор йиғилиши ўтказилди. Мазкур йиғилишда Президент Шавкат Мирзиёев: “Бугунги кундаги энг долзарб масала бу – яширин иқтисодиёт. Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаги, хизматлар, қурилиш, саноат соҳаларида катта миқдордаги айланма “соя”да қолмоқда”. Давлатимиз раҳбари яширин иқтисодиёт адолатли рақобатга, ҳалол тадбиркорлар фаолиятига тўсиқ бўлаётганини айтиб, қўшимча чораларни кўрсатиб ўтди². Бу эса биз томонимиздан олиб борилаётган тадқиқотнинг ўта долзарб эканлигини кўрсатмоқда.

Бошқа томонлама ёндашиб кўрайлик, масалан, солиққа тортишнинг қатъий чоралари корхоналарни солиқ қоидаларига риоя қилиш учун ўз фаолиятини расмийлаштиришга ундаши мумкин. Бу расмий секторда шаффофлик ва жавобгарликни оширишга олиб келиши мумкин. Шунингдек, самарали солиқ сиёсати ва ижро механизмлари солиқ тўлашдан бўйин товлашни камайтиришга, солиқ юкининг адолатли тақсимланишини таъминлашга ва расмий иқтисодий тизимга ишончни мустаҳкамлашга ёрдам беради.

² Ўзбекистон Республикаси Президент Шавкат Мирзиёев раислигида 2024 йил 16 январь куни 2024 йилда макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий ривожланишни таъминлаш бўйича устувор вазифалар муҳокамаси юзасидан видеоселектор йиғилиши. <https://president.uz/uz/lists/view/6971>

Расмий қоидалар ва тузилмалардан ташқарида фаолият юритувчи иқтисодий фаолият билан тавсифланган норасмий секторга солиқ сиёсати сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Солиқ сиёсатининг норасмий секторга таъсирини тушуниш норасмийлик, солиқ тўлашдан бўйин товлаш ва кенгроқ иқтисодиётнинг умумий динамикаси билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишда жуда муҳимдир.

Биз айрим маълумотлар асосида ўз таҳлилларимизни давом эттирадиган бўлсак, 2-жадвалда 2018-2022 йилларда солиқдан бўйин товлаш бўйича солиқ тўловчиларнинг фаолияти таҳлили келтирилган.

2-жадвал

2018-2022 йилларда солиқдан бўйин товлаш бўйича солиқ тўловчиларнинг фаолияти таҳлили³

№	Кўрсаткичлар	Йиллар кесимида				
		2018	2019	2020	2021	2022
1.	Бухгалтерия ҳисобини юритмаган корхоналар сони	944	615	358	1 160	491
2.	Солиқ объектини яширган корхоналар сони (СК-223)	5423	6871	2 323	20 031	7 406
3.	Солиқ органларида рўйхатдан ўтмасдан фаолият юритган корхоналар сони	2641	1916	Пандемия муносабати билан текширувлар ўтказилмаган	1425	2 857
4.	Солиқ текширувларида қўшимча солиқ ҳисобланган корхоналар сони	24265	32444	41 105	88 404	107 197
5.	Назорат касса машиналарини юритмаган корхоналар сони	11245	9888	11854	8 241	65 764
6.	Солиқ турлари бўйича солиқ базасини асосиз камайтириб кўрсатган корхоналар сони	1941	687	2 323	1 160	7 406

Ушбу маълумотларни таҳлил қилиб, унинг норасмий фаолият билан боғлиқ томонларини кўриб чиқадиган бўлсак, бухгалтерия ҳисобини юритмаган корхоналар сони 2018 йилда 944 та бўлган, кейинги йилда камайган (615), 2020 йилда янада пасайган (358), аммо 2021 йилда кескин ортган (1 160) ва 2022 йилда яна камайган (491). Тегишли бухгалтерия ҳисобини юритмайдиган корхоналар сонининг ўзгариши иқтисодиётнинг расмий меъерий-ҳуқуқий базадан ташқарида фаолият юритаётган сегментини кўрсатади. Бу субъектлар расмий назорат ва солиққа тортишдан қочиб, норасмий секторнинг бир қисми бўлиши мумкин.

³ Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ кўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ҳисоб-китоблари

Солиқ объектини яширган корхоналар сони 2018 йилдан 2022 йилгача кўрсаткичда ўсиш ва пасайишлар кузатилган. 2021 йилда ушбу кўрсаткич кескин ошган (20 031), бу эҳтимол солиқ органларининг текширувлари самарадорлигини ошириши билан боғлиқ. Солиқ объектларини яширадиган корхоналарнинг катта қисми солиқларни тўлашдан бўйин товлашга қасддан уринишдан далолат беради, бу эса норасмий фаолиятнинг умумий хусусияти ҳисобланади. 2021 йилда бундай ҳолатларнинг кескин ўсиши норасмий иқтисодий фаолиятнинг ўсиши ёки солиқ органлари томонидан аниқлаш ҳаракатларининг яхшиланганлигини кўрсатиши мумкин.

Солиқ органларида рўйхатдан ўтмасдан фаолият юритган корхоналар сони 2020 йилда пандемия муносабати билан текширувлар ўтказилмаган. Бу кўрсаткич 2022 йилда 2 857 тага етган, бу пандемиядан кейинги текширувларнинг фаоллашувини кўрсатиши мумкин. Маълумотлар солиқ рўйхатидан ўтмасдан фаолият юритувчи компаниялар сонининг ўзгаришини 2022 йилда сезиларли ўсиш билан кўрсатмоқда. Бу норасмий фаолиятнинг бевосита кўрсаткичидир, чунки бу корхоналар расман тан олинмаган ва шунинг учун солиққа тортилмаганлигини англатса, бошқа томондан бюджетга тушадиган солиқ тушумларининг тўланмаслигига сабаб бўлган.

Солиқ текширувларида қўшимча солиқ ҳисобланган корхоналар сони 2018 йилдан 2022 йилгача мунтазам ошган, бу солиқ органларининг текширувлари самарадорлигини ва солиқ базасини кенгайтиришга бўлган уринишларни акс эттиради. Текширувлар давомида қўшимча солиқлар ҳисобланган корхоналар сонининг доимий ўсиб бориши кўпчилик хўжалик юритувчи субъектларнинг ўз даромадлари тўғрисида кам ҳисобот беришлари ёки солиқ мажбуриятларини камайтириш учун бошқа усуллар билан шуғулланишларини кўрсатади. Бундай ҳолатларнинг ҳаммаси ҳам норасмий иқтисодиётга тегишли бўлмасада, бир қисми, айниқса, қасддан кам ҳисобот бериш ёки бўйин товлаш билан шуғулланадиганларнинг мавжуд эканлигини кўрсатмоқда.

Назорат касса машиналарини юритмаган корхоналар сони 2022 йилда кескин ошиш кузатилган (65 764), бу 2022 йилда назорат-касса машиналаридан фойдаланмаётган компаниялар сонининг кескин ўсиши транзакцияларни расмий қайд этиш усулларида узоқлашганидан далолат беради, бу амалиёт норасмий секторда кенг тарқалган бўлиб, нақд пулда амалга оширилади ва солиқ тўлашдан бўйин товлаш учун қайд этилмайди.

Солиқ турлари бўйича солиқ базасини асосиз камайтириб кўрсатган корхоналар сони 2021 йилга нисбатан 2022 йилда кўпайган, бу солиқ базасини махсус текширишлар орқали аниқлаштириш жараёнларининг кучайтирилганини кўрсатиши мумкин. Бу хатти-ҳаракатлар расмий ва норасмий сектор фаолиятдан далолат беради. У даромадлар тўғрисида кам ҳисобот бериш орқали солиқ мажбуриятларини минималлаштиришга уринишларни акс эттиради, бу амалиёт иккала секторда ҳам кенг тарқалган бўлиши мумкин, лекин айниқса норасмий иқтисодий фаолиятнинг рамзи ҳисобланади.

Ушбу маълумотлар билан таъкидланган хатти-ҳаракатлар - бухгалтерия ҳисобини юритмаслик, солиқ рўйхатидан ўтмасдан фаолият юритиш, назорат-касса машиналаридан фойдаланмаслик, солиқ базасини кам ҳисобот бериш каби норасмий иқтисодиётга хосдир. Бу фаолиятлар расмий тартибга солиш ва солиққа тортиш тизимидан қочиб, давлат даромадларининг йўқолишига олиб келади ва иқтисодий сиёсат ва тартибга солиш учун қийинчиликлар туғдиради. Бундан ташқари, бундай амалиётларнинг кенг тарқалиши иқтисодий маълумотларни бузиб, сиёсий қарорлар ва ресурсларни тақсимлашга таъсир қилиши мумкин.

Маълумотлар иқтисодий фаолиятни расмийлаштиришни рағбатлантирадиган сиёсат зарурлигини таъкидлайди. Бу солиқ рўйхатидан ўтиш жараёнини содалаштириш, тадбиркорлик субъектларининг солиқ мажбуриятларини бажаришини осонлаштириш ва нақд пул операцияларига боғлиқликни камайтириш учун рақамли молиявий хизматлардан фойдаланишни кўпайтиришни ўз ичига олади. Расмий секторга норасмий фаолиятни жалб қилиш бўйича саъй-ҳаракатлар иқтисодий режалаштиришни яхшилаш, солиқ йиғишни яхшилаш ва пировардида барқарор иқтисодий ўсишга ҳисса қўшиши мумкин.

Келинг энди ушбу ҳолат натижасида бюджет қанча зарар кўрганини ҳам таҳлилини кўриб чиқсак, шундагина норасмий иқтисодиётнинг давлат бюджетига етказиб келаётган зарарини қисман бўлсада англашимиз мумкин (3-жадвал)

3-жадвал

2018-2022 йилларда солиқ тўловчи ҳолатлари натижасида бюджет манфаатларининг зарар кўрилиши таҳлили⁴ (млрд.сўм)

Кўрсаткичлар	Йиллар кесимида				
	2018	2019	2020	2021	2022
Бухгалтерия ҳисобини юритмаганлиги учун кўрилган зарар суммаси	1254,11	2471,32	1 599,85	3 659,87	1 352,13
Солиқ объектини яширганлиги учун кўрилган зарар суммаси	2451,67	2987,66	1 597,4	4 561,5	2 630,5
Солиқ органларида рўйхатдан ўтмасдан фаолият юритганлиги учун кўрилган зарар суммаси	456,1	274,13	Пандемия муносабати билан текширувлар ўтказилмаган	116,1	165,11
Солиқ текширувларида қўшимча солиқ ҳисобланган солиқ суммаси	7466,1	8881,94	9 694,0	10 000,7	11 292,3
Назорат касса машиналарини юритмаганлиги учун яширилган солиқ суммаси	121,1	84,78	12,2	69,58	90,98
Солиқ турлари бўйича солиқ базасини асоссиз камайтириб кўрсатганлик учун зарар суммаси	2468,1	2226,9	1 597,4	4 561,5	2 630,5

⁴ Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ кўмитаси маълумотлари асосида муаллиф ҳисоб-китоблари

3-жадвалда 2018-2022 йилларда солиқ тўловчилар томонидан солиқ тўлашдан бўйин товлашнинг турли шакллари ва мажбуриятларини бажармаслик оқибатида давлат бюджетига молиявий таъсир кўрсатилиб, миллиардлаб сўмларда зарар етказилганлигини кўришимиз мумкин.

Бухгалтерия ҳисобини юритмайдиган корхоналардан етказилган зарар 2021 йилда 3659,87 млрд.сўмга етди. Умумий тенденция корхоналарнинг бухгалтерия ҳисобини тўғри юритмаслиги сабабли давлат бюджетига сезиларли йўқотишларни кўрсатади. Солиқ объектларини яширган корхоналардан етказилган зарар 2021 йилда 4 561,5 млрд.сўмни ташкил этган, бу бюджет учун энг катта йўқотишлардан бири бўлиб, солиққа тортиладиган даромадлар ёки активлар тўғрисида кам ҳисобот бериш ёки яшириш билан боғлиқ доимий муаммони кўрсатади.

Солиқ органларида рўйхатдан ўтмасдан фаолият юритувчи корхоналардан етказилган зарар 2021 йилда зарар 2018 ва 2019 йилларга нисбатан камайган (116,1 млрд.сўм), 2022 йилда (165,11 млрд.сўм) биров ошган. Солиқ текширувлари пайтида ҳисобланган қўшимча солиқларнинг муттасил ортиб бораётгани ва 2022 йилда 11 292,3 млрд.сўмга етгани солиқ органлари томонидан, эҳтимол, аниқлаш усулларини такомиллаштириш орқали кўпроқ ҳисобот бериш ёки бўйин товлаш ҳолатлари аниқланаётганидан далолат беради. Касса аппаратларидан фойдаланмаслик сабабли яширин солиқ суммаси 2022 йилда 90,98 млрд.сўм Бу норасмий иқтисодиётда солиқларни тўлашдан бўйин товлашнинг кенг тарқалган тактикаси бўлган хўжалик юритувчи субъектларнинг транзакцияларни аниқ қайд эта олмаслиги билан боғлиқ давом этаётган муаммоларни кўрсатади.

Ҳар хил турдаги солиқлар бўйича солиқ солинадиган базаларни кам ҳисобот берадиган корхоналардан етказилган зарар 2021 йилда сезиларли ўсиш ва 2022 йилда барқарор юқори даражага эга бўлган солиқ объектларини яширган корхоналар билан кузатилган намунани акс эттиради. Бу ўхшашлик турли солиқ турлари бўйича кам ҳисобот бериш билан боғлиқ кенг муаммони кўрсатади.

Беш йил давомида ушбу фаолиятдан давлат бюджетига жамланган зарар норасмий иқтисодий фаолиятнинг сезиларли молиявий таъсирини кўрсатади. Текширувлар давомида ҳисобланган қўшимча солиқлар ҳажмининг ўсиш тенденциялари, яширин солиқ объектлари ва кам ҳисобот берилган солиқ базаларидан 2021 ва 2022 йилларда кўп зарар кўриши солиқ органлари томонидан солиқ тўлашдан бўйин товлаш ҳолатларини аниқлаш ишлари такомиллашаётган бўлсада, муаммо кўлами жиддийлигича қолаётганидан далолат беради.

Бу йўқотишларга норасмий иқтисодиётнинг қўшган ҳиссаси кўп қиррали бўлиб, у рўйхатга олинмаган хўжалик операциялари, даромадлар тўғрисида етарлича ҳисобот бермаслик, операцияларни яшириш учун назорат-касса машиналаридан фойдаланмаслик, бухгалтерия ҳисобини тўғри юритмаслик натижасида юзага келади. Бундай амалиётлар нафақат давлат бюджетига тўғридан-тўғри молиявий йўқотишларга олиб келади, балки солиқ тизимининг адолатлилиги ва самарадорлигига путур етказилади.

Тақдим этилган жадваллар солиқ тўлашдан бўйин товлаш оқибатлари, норасмий иқтисодий фаолият кўлами ва уларнинг расмий иқтисодий тузилмаларга таъсири, хусусан, 2018-2022 йиллардаги давлат бюджети даромадлари бўйича қимматли маълумотларни тақдим этади. Ушбу таҳлилдан олинган хулосалар солиққа оид янада самарали сиёсат ва стратегияларни ишлаб чиқишга ёрдам бериши мумкин.

4. Хулоса.

Солиқ сиёсати давлат бюджетига зарур даромадларни келтиришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Текширувлар давомида ҳисобланган қўшимча солиқлар ва қонунбузарликлардан келиб чиққан молиявий зарарни кўрсатувчи маълумотлар давлат хизматлари ва инфратузилмани қўллаб-қувватлаш учун етарли маблағ ундирилишини таъминлашда солиқ сиёсатининг муҳимлигини таъкидлайди.

Солиқ текширувлари натижасида аниқланган ортиб бораётган суммалар ижро механизмлари солиқ сиёсатининг муҳим таркибий қисми эканлигидан далолат беради. Самарали ижро этиш нафақат ноҳўя хатти-ҳаракатларни аниқлашга, балки мумкин бўлган қочишнинг олдини олишга ҳам хизмат қилади ва шу билан расмий иқтисодиётда мувофиқликни кучайтиради.

Солиқ органларида рўйхатдан ўтмаган, бухгалтерия ҳисобини юритмайдиган, солиқ объектларини яшираётган тадбиркорлик субъектларининг кўплиги норасмий секторнинг ҳажми ва мослашувидан далолат беради. Ҳаддан ташқари мураккаб ёки катта юк бўлган солиқ сиёсати корхоналарни солиқлар ва қоидалардан бўйин товлайдиган норасмий секторда ушлаб туриши мумкин.

Норасмий иқтисодий фаолият баъзи субъектларга солиқлар ва тартибга солувчи мажбуриятларни тўлашдан бўйин товлаш имконини бериб, иқтисодий тенгсизликни кучайтириши мумкин ва шу тариқа талабларга жавоб берадиган корхоналарга нисбатан адолатсиз устунликка эга бўлади. Солиқ сиёсати ўйин майдонини тенглаштиришга, солиқ юки ва қонунларга риоя қилишда адолатлиликни таъминлашга қаратилган бўлиши керак.

Таҳлилларга суянадиган бўлсак, самарали солиқ сиёсати даромадларни максимал даражада йиғиш, қонунчиликка риоя қилишни рағбатлантириш ва норасмий иқтисодий фаолиятни қисқартиришда муҳим аҳамиятга эга. Аммо солиқ сиёсати ҳақиқатан ҳам самарали бўлиши учун у ижро ва рағбатлантириш, соддалаштириш ва адолатлилик, давлат эҳтиёжлари ва солиқ тўловчиларнинг имкониятлари ўртасида мувозанатни сақлаши керак.

Норасмий иқтисодиёт қўяётган муаммоларни ҳал қилиш учун солиқ сиёсати расмийлаштириш ва риоя қилишни рағбатлантириш, расмий секторни янада қулайроқ ва жозибador қилиш учун ишлаб чиқиши керак. Бу нафақат риоя қилмаслик учун жазо чораларини, балки корхоналарни солиқ мажбуриятларини тушуниш ва бажариш учун қўллаб-қувватлаш ва ўқитишни ҳам ўз ичига олади. Бундан ташқари, солиқ сиёсатини доимий таҳлил қилиш ва мослаштириш иқтисодий фаолиятнинг ривожланаётган ҳолатига жавоб бериш ва ўсиб бораётган расмий иқтисодиётнинг ўзгарувчан эҳтиёжларини қўллаб-қувватлаш учун жуда муҳимдир.

Хулоса қилиб айтганда, солиқ сиёсати норасмий секторга катта таъсир кўрсатади. Расмийлаштиришни рағбатлантирадиган ва норасмий бизнес дуч келадиган муаммоларни ҳал қиладиган ислохотлар билан даромад олиш эҳтиёжини мувозанатлаш янада барқарор иқтисодий муҳитни ривожлантириш учун муҳим аҳамиятга эга.

Адабиётлар:

Joshi, A., Prichard, W., & Heady, C. (2014). Taxing the Informal Economy: The Current State of Knowledge and Agendas for Future Research. *The Journal of Development Studies*, 50, 1325 - 1347. <https://doi.org/10.1080/00220388.2014.940910>.

Mpofu, F. (2021). Informal Sector Taxation and Enforcement in African Countries: How plausible and achievable are the motives behind? A Critical Literature Review. *Open Economics*, 4, 72 - 97. <https://doi.org/10.1515/openec-2020-0114>.

Ulysea, G. (2020). Informality: Causes and Consequences for Development. *Annual Review of Economics*. <https://doi.org/10.1146/annurev-economics-082119-121914>.

Ўзбекистон Республикаси Президент Шавкат Мирзиёев раислигида 2024 йил 16 январь куни 2024 йилда макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий ривожланишни таъминлаш бўйича устувор вазифалар муҳокамаси юзасидан видеоселектор йиғилиши. <https://president.uz/uz/lists/view/6971>